

Gospodarstwa domowe osób starszego pokolenia w Polsce Stan aktualny i perspektywy

Pojęcie „starzenie” rozpatruje się w zależności od celu badania w różnorodnych aspektach. W ujęciu chronologicznym jest to wiek kalendarzowy, w sensie biologicznym kojarzy się z procesem zmian, jakie dokonują się z różną intensywnością u poszczególnych osób, co nazywane jest często wiekiem czynnościowym. [Czechowicz, 1998]. Starzenie demograficzne odnosi się do społeczeństwa i jest postrzegane jako wzrost liczby i udziału osób powyżej pewnej granicy wieku wśród ogółu ludności określonego terytorium. [Kowaleski, 2000]. Różnorodność znaczenia słowa „starzenie” jest wyznacznikiem zakresu obecnych i przyszłych wyzwań dla państwa, społeczeństwa, rodziny, które związane są z postępującym procesem starzenia się populacji ludzkiej.

Celem opracowania jest prezentacja i analiza danych statystycznych, które pozwalają zasygnalizować skalę obecnych i przyszłych problemów oczekujących na właściwe rozwiązania, aby osoby starszego pokolenia mogły żyć godnie i bezpiecznie. Zasadniczym wątkiem analizy jest wskazanie miejsca osób starszych w rodzinie, rozumianej w kategoriach spisu powszechnego, a więc wyodrębnionej w ramach gospodarstwa domowego. Podstawą analizy są dane pochodzące z Narodowego Spisu Powszechnego 2002 r. oraz, w miarę możliwości, poprzednich spisów.

1. Zmiany w liczbie i strukturze wielkości gospodarstw domowych

Zgodnie z przyjętą w Polsce definicją, gospodarstwo domowe tworzą osoby zamieszkujące razem i wspólnie utrzymujące się. Pojedyncze osoby utrzymujące się samodzielnie, niezależnie od sposobu zamieszkiwania, tworzą gospodarstwa jednoosobowe. W procesie kreowania gospodarstw domowych nie sposób więc pominąć czynników natury ekonomicznej oraz sytuacji mieszkaniowej społeczeństwa. Poziom oraz powszechność posiadania własnych dochodów, jak również dostępność zasobów mieszkaniowych, są czynnikami sprzyjającymi wzrostowi liczby gospodarstw domowych.

Według spisu z 2002 r. obszar Polski zamieszkiwało ponad 38 230 tys. osób, a dominująca część (około 61,8%) polskiego społeczeństwa, to mieszkańcy miast. Około 99% ogółu ludności kraju skupiona jest w gospodarstwach domowych, a udział ten waha się od około 98,6% w miastach do niemal 99,5% na wsi. Zbiorowość zamieszkała w obiektach zbiorowego zakwaterowania liczyła w momencie spisu 417,3 tys. osób, co oznacza zmniejszenie się populacji w stosunku do 1988 r. o 324,4 tys. (o około 44%).

Analiza dynamiki zmian ogólnej liczby ludności Polski i ludności w gospodarstwach domowych w latach 1970-2002 pozwala zauważyć:

- ♦ wzrost ogólnej liczby ludności od 1970 r., przy jednoczesnym wzroście liczby osób w gospodarstwach domowych;
- ♦ przyrost liczby ludności jest wyłącznie udziałem wzrostu mieszkańców miast;
- ♦ liczba ludności gospodarstw domowych w latach 1970-1978 wzrasta w takim samym stopniu jak ogólna liczba ludności kraju a prawidłowość ta dotyczy zarówno miast, jak i terenów wiejskich;

♦ w 1988 r. w stosunku do 1970 wzrost liczby ludności w gospodarstwach domowych wyprzedza tempo wzrostu ogólnej liczby ludności, w następnym okresie różnice te pogłębiają się, szczególnie w miastach. Na wsi różnice są niewielkie, ale tempo spadku ogólnej liczby ludności jest większe niż liczby osób w gospodarstwach domowych.

W 2002 r. odnotowano na terenie kraju, ponad 13 337 tys. gospodarstw domowych skupiających w swym składzie 37 812,7 tys. osób. W latach 1978-2002 notuje się znaczny przyrost ogólnej liczby gospodarstw domowych w stosunku do 1970 r., sięgający 27,7% w 1988 r. i ponad 42% w 2002 r. Wysokie względne przyrosty są szczególnie widoczne w miastach od 45,9% w 1988 r. do 66,3% w 2002 r. wobec relatywnie niewielkich na wsi. Tendencje dotyczące kierunku i stopnia zmian liczby ludności skoncentrowanej w gospodarstwach domowych charakteryzują się znacznym zróżnicowaniem terytorialnym. Generalnie ludność gospodarstw domowych w Polsce rośnie zdecydowanie wolniej niż ogólna liczba gospodarstw, a przyrost jest wyłącznie udziałem miast. Na wsi wzrostowi gospodarstw domowych towarzyszy systematyczny spadek liczby ludności. Konsekwencją tych trendów są zmiany w strukturze wielkości gospodarstw domowych.

Zasadnicze zmiany dotyczą utrwalającej się od 1970 r. tendencji spadku udziałów gospodarstw wieloosobowych przy dość intensywnym wzroście odsetka jedno- i dwuosobowych. W 1988 r. w stosunku do 1970 udział gospodarstw jednoosobowych wzrasta o 13,7%, przy czym w miastach jest to przyrost niewielki (około 1,5%), natomiast bardzo intensywny na wsi, bo sięgający ponad 34%. W 2002 r., niemal co czwarte gospodarstwo w Polsce jest jednoosobowe a udział ich w ogólnej liczbie gospodarstw wzrasta o 35,5% w stosunku do 1988 r., stopień wzrostu osiąga 36,5% w miastach i niemal 30% na wsi.

Opisane tendencje zmian znajdują odzwierciedlenie w systematycznym spadku przeciętnej wielkości gospodarstwa domowego. Pierwsze, istotne zmiany w tym zakresie nastąpiły w latach 1970-1978. Spadek średniej wielkości gospodarstwa w Polsce o niemal 8% spowodowany był obniżeniem się jego liczebności na wsi o 8,3% oraz około 6% w miastach. Następnym okresem istotnych zmian to lata 1988-2002. W 2002 r. wzrostowi ogólnej liczby gospodarstw o ponad 11% towarzyszy spadek średniej jego wielkości o 8,4%.

Statystyczne gospodarstwo domowe w Polsce liczyło w 2002 r. średnio 2,84 osób, w miastach około 2,60 osób i na wsi 3,33 osób. Gospodarstwa o najmniejszej liczebnie wielkości odnotowano w województwie łódzkim (2,63 osób), a największe w podkarpackim (3,38 osób). W obszarze relatywnie niskich wartości średniej znalazły się, obok łódzkiego, dwa województwa Polski Południowej (dolnośląskie i śląskie) oraz zachodniopomorskie i mazowieckie. Największą przeciętną wielkością gospodarstwa domowego legitymowały się – obok podkarpackiego – małopolskie i wielkopolskie.

2. Osoby starsze w strukturze gospodarstw domowych

Zbiorowość określana pojęciem „ludność starsza” obejmuje osoby w różnym wieku, przy czym dolna granica przyjmowana jest na ogół na poziomie 60 lat. Jest to grupa osób zróżnicowana zarówno z punktu widzenia możliwości wynikających między innymi z kondycji fizycznej, psychicznej, sytuacji ekonomicznej i pozycji społecznej, jak również z punktu widzenia szeroko rozumianych potrzeb, których zaspokajanie jest niezbędne dla zapewnienia godnego życia. [Obraniak, 1998, Kowaleski, 2000].

W 2002 r. na terenie kraju zarejestrowano 6483,4 tys. osób w wieku 60 i więcej lat, co w stosunku do 1988 r. oznacza wzrost o ponad 16%. W 2002 r. osoby starsze stanowiły 17% ogólnej liczby ludności Polski.

Obszar Polski, z punktu widzenia udziałów procentowych osób w wieku 60 lat i więcej w ogólnej liczbie ludności kraju, można podzielić na trzy jednorodne, spójne terytorialnie regiony. Województwa położone wzdłuż wybrzeża oraz przylegające do

nich kujawsko-pomorskie, lubuskie oraz wielkopolskie tworzą region o najniższych udziałach ludności w starszym wieku. W przedziale średnich poziomów znalazło się pięć sąsiadujących ze sobą województw Polski Południowej, a najwyższe odsetki odnotowano w regionie środkowo – wschodnim, który obejmuje pięć województw tworzących zbliżony w tym względzie terytorialnie obszar.

Ludność w starszym wieku, tak jak zdecydowana większość społeczeństwa, skoncentrowana jest w gospodarstwach domowych. W gospodarstwach zbiorowych zamieszkiwało w 2002 r. 5,2% ogólnej społeczności w wieku 60 i więcej lat, przy czym rozkład udziałów jest identyczny dla zbiorowości mężczyzn i kobiet. Udział ludności starszej, zamieszkałej w gospodarstwach zbiorowych, zwiększył się niemal dwukrotnie w stosunku do 1988 r.

Osoby starsze znajdują różnorodne miejsca w strukturze gospodarstw domowych i rodzin. Część populacji kieruje mniejszymi lub bardziej licznymi zespołami, pełniąc funkcję głowy gospodarstwa, część pozostaje w gospodarstwach tworzonych przez inne osoby. [Szukalski, 2002].

W ogólnej liczbie ludności w starszym wieku zamieszkującej w gospodarstwach domowych, około 23,8% osób tworzy samodzielne gospodarstwa jednoosobowe. Proporcje te są zróżnicowane w zależności od płci i miejsca zamieszkania. W miastach osoby w wieku 60 i więcej lat tworzą częściej jednoosobowe gospodarstwa (40,2%), niż na wsi (34,6%) a odsetek ten jest wyższy w zbiorowości kobiet. W ogólnej liczbie gospodarstw domowych w Polsce, około 30% stanowią gospodarstwa kierowane przez osobę w wieku 60 i więcej lat. Udział ten jest nieco wyższy na wsi (31%), niż w miastach.

W miastach co czwarte gospodarstwo kierowane jest przez starszego mężczyznę, podobna sytuacja występuje na wsi. W ogólnej liczbie gospodarstw, których głową jest kobieta, około 38% stanowią gospodarstwa kierowane przez starsze osoby a odsetek ten sięga ponad 35% w miastach i aż ponad 44% na wsi. Mężczyźni są głowami większych liczebnie zespołów niż kobiety. Prawidłowość ta charakterystyczna jest dla wszystkich gospodarstw w Polsce, jak również kierowanych przez osoby w wieku 60 lat i więcej, i to zarówno w miastach i na wsi. Osoby starsze, w dominującym stopniu, są głowami małych liczebnie zespołów, czego potwierdzeniem jest mniejsza średnia liczba osób przypadająca na jedno gospodarstwo (2,06 osób) w porównaniu ze średnią dla ogółu gospodarstw domowych (2,84 osób). Gospodarstwa kierowane przez mężczyzn w wieku 60 i więcej lat mają w swym składzie średnio więcej osób (2,41), niż kierowane przez płęć żeńską (1,71). Starsze kobiety w miastach tworzą mniej liczne zespoły osób, niż na obszarach wiejskich.

Analiza danych spisowych wskazuje, że w strukturze gospodarstw domowych zamieszkałych przez ludność w wieku 60 i więcej lat dominująca rolę odgrywają gospodarstwa jednoosobowe, natomiast wśród wieloosobowych zespołów małe liczebnie, najczęściej dwuosobowe gospodarstwa małżeńskie.

Jednoznaczna ocena skutków prezentowanych zmian w strukturze gospodarstw domowych nie jest możliwa bez uwzględnienia miejsca starszych osób w rodzinie, sposobu zamieszkiwania, czy sytuacji ekonomicznej.

Jednym ze stosowanych kryteriów klasyfikacji jest podział gospodarstw na rodzinne i nierodzinne. Do tej ostatniej grupy zalicza się między innymi gospodarstwa jednoosobowe, a więc te, których udział wśród starszej populacji jest największy.

W 2002 r. wśród 13 337 tys. gospodarstw w Polsce dominującą pozycję zajmują gospodarstwa rodzinne (73,6%), które koncentrują 90% ogółu ludności. Rodzinne gospodarstwa domowe stanowią bazę gospodarstw wieloosobowych. Tworzą je osoby spokrewnione połączone na ogół więzami pokrewieństwa lub powinowactwa. Rodzinę tworzy para (małżeństwo lub partnerzy – kohabitanci) bez dzieci lub z jednym oraz większą liczbą dzieci, jak też samotny rodzic z jednym lub większą liczbą dzieci. Podstawową kategorią rodzinnych gospodarstw jest zespół osób tworzących biologicznie jedną rodzinę. Jednorodzinne gospodarstwa stanowią niemal 94% rodzinnych zespołów w Polsce, skupiających 89,5% ludności gospodarstw domowych.

Wyodrębnione rodziny to w około 80% małżeństwa, w gospodarstwach których zamieszkuje 83,7% ludności. Znaczącą pozycję zajmują jednorodzinne gospodarstwa matek z dziećmi (16,2%), skupiające 3877 tys. osób, czyli 12,7% ogółu społeczności gospodarstw domowych.

Gospodarstwa nierodzinne (26,4%), to przede wszystkim gospodarstwa jednoosobowe. Opisane proporcje poszczególnych typów rodzinnych gospodarstw domowych wykazują niewielkie zróżnicowanie w przekroju miast i wsi. Na ogół na terenach wiejskich notuje się trochę wyższe udziały rodzinnych gospodarstw, niż w miastach, natomiast wśród gospodarstw nierodzinnych mniejszy odsetek jednoosobowych. Dominującą pozycję w strukturze jednorodzinnych gospodarstw zajmują rodziny z parą małżeńską i to zarówno w miastach, jak i na wsi.

Rodzinne gospodarstwa domowe mają na ogół w swym składzie kilka pokoleń. Z punktu widzenia celu niniejszego opracowania interesują nas gospodarstwa, w skład których wchodzi wyłącznie starsze osoby. W 2002 r. tego typu gospodarstw odnotowano w Polsce 2519,7 tys. (około 19%) koncentrujących 3534,3 tys. osób, przy czym rozkład udziałów zarówno liczby gospodarstw, jak i liczby ludności w nich zamieszkanej jest niemal identyczny w miastach i na wsi. W strukturze wielopokoleniowych gospodarstw domowych 7,6% stanowią gospodarstwa osób w średnim wieku, które zamieszkują wspólnie z osobami starszymi. Taki sam odsetek notujemy dla zespołów łączących ludność młodą, w średnim wieku i ze starszego pokolenia. Relatywnie najmniejszy udział (2,1%) stanowią wspólne gospodarstwa osób młodych i w wieku 60 i więcej lat. Wielopokoleniowe gospodarstwa częściej można spotkać na terenach wiejskich; udział ich w ogólnej liczbie gospodarstw składających się z kilku pokoleń wynosi około 22%, podczas gdy w miastach kształtuje się na poziomie 12%.

Interesujących spostrzeżeń dostarcza analiza struktury gospodarstw domowych osób wyłącznie w starszym wieku według składu rodzinnego. W strukturze gospodarstw starszego pokolenia występuje liczebna przewaga nierodzinnych gospodarstw domowych, które stanowią 61,4% ich ogólnej liczby. Zbiorowość ta zdominowana jest przez gospodarstwa jednoosobowe, których udział w ogólnej liczbie jednostek wynosi 98,6% i waha się w granicach od 97,8% na wsi do 99% w miastach. Pozostała część, 38,6% ogółu rodzinnych gospodarstw, to niemal w 100% jednorodzinne zespoły, w skład których wchodzi wyłącznie starsze osoby.

Podstawową kategorią jednorodzinnych gospodarstw domowych są współmałżonkowie w starszym wieku, w zespołach których zamieszkuje 97,2%, natomiast matki i ojcowie z dziećmi stanowią jedynie około 2% ogółu ludności wyłącznie w wieku 60 i więcej lat.

Liczba osób przypadająca na jedno gospodarstwo domowe dla całej populacji znacznie odbiega swym poziomem od średniej dla populacji w starszym wieku. Statystyczne gospodarstwo, w skład którego wchodzi wyłącznie starsi ludzie, liczy 1,4 osób przy średniej dla całego kraju 2,84 osób. Przeciętna wielkość gospodarstwa jest niższa w miastach (2,6 osób), wyższa na wsi (3,33 osób), natomiast w zbiorowości wyłącznie starszego odłamu ludności poziom średnich jest niemal identyczny na obu obszarach.

Jeśli chodzi o przeciętną wielkość rodzinnych gospodarstw osób starszych to oscyluje ona wokół 2 osób (tak w miastach, jak i na wsi), wobec średniej dla ogółu rodzinnych gospodarstw w kraju około 3,5 osób (w miastach około 3,4 i na wsi około 3,9). Gospodarstwa nierodzinne starszego pokolenia, to w zdecydowanej większości pojedyncze osoby (średnia 1,01).

3. Sytuacja ekonomiczna gospodarstw domowych

Osiągnięcie wieku 60 lat dla kobiet i 65 lat dla mężczyzn oznacza, w większości przypadków, odejście z aktywnego życia zawodowego, czego konsekwencją jest na ogół zmniejszenie dochodów. Analiza danych spisów powszechnych z lat 1988 i 2002

wskazuje, że spadek aktywności polskiego społeczeństwa dotknął szczególnie osoby w wieku przedemerytalnym. Trudna sytuacja na rynku pracy nie zachęca, a często uniemożliwia, aktywizację starszej ludności. [Boroń, 2002]. Głównym źródłem zabezpieczenia środków na utrzymanie są stałe dochody z emerytur i rent. Należy jednak zaznaczyć, że są to świadczenia otrzymywane w miejsce dochodu z pracy, a więc nie dotyczą całego społeczeństwa.

W ogólnej liczbie gospodarstw domowych utrzymujących się z pracy, zaledwie 3,9% stanowią gospodarstwa osób w wieku 60 i więcej lat, a odsetek ten jest nieco wyższy w gospodarstwach, których głową jest kobieta (4,5% wobec 3,6% dla mężczyzn). Gospodarstwa osób starszych stanowią dominującą grupę w kategorii niezarobkowych źródeł, przy wyższym udziale dla kobiet (66,3%), niż mężczyzn (60,6%). Główną pozycją w tej kategorii dochodów są emerytury a w następnej kolejności renty. W populacji emeryckich gospodarstw jednostki kierowane przez osoby starsze stanowią ponad 84%, przy czym w gospodarstwach mężczyzn udział ten sięga niemal 85%, a kierowanych przez płęć żeńską około 83%. Gospodarstwa, których głównym źródłem utrzymania jest renta, stanowią znaczącą pozycję w strukturze ich ogólnej liczby, szczególnie w zbiorowości kobiet. Liczba gospodarstw utrzymywanych głównie z renty wyniosła w 2002 r. ponad 1788 tys. W zbiorowości tej około 49% stanowią gospodarstwa kierowane przez osoby w wieku 60 i więcej lat. W gospodarstwach tworzonych przez mężczyzn odsetek wynosi około 34%, natomiast w gospodarstwach kierowanych przez kobiety przekracza 61%.

Analizując strukturę gospodarstw domowych, których głową jest osoba starsza, można stwierdzić, że podstawą utrzymania jest dochód pochodzący z niezarobkowych źródeł. Z pracy utrzymuje się zaledwie 6,7% gospodarstw starszego pokolenia. Odsetek ten jest wyższy w gospodarstwach kierowanych przez mężczyzn (8,6%), co wydaje się zrozumiałe ze względu na późniejszy wiek emerytalny. W strukturze niezarobkowych źródeł dominują gospodarstwa emerytów, przy czym odsetek w zbiorowości żeńskich głów jest niższy. Relatywnie znikoma część gospodarstw domowych kierowanych przez osoby w wieku 60 i więcej lat utrzymuje się głównie z innych niezarobkowych źródeł (zasiłku pomocy społecznej czy innej doraźnej pomocy) oraz pozostaje na utrzymaniu (1,3%).

Sytuacja ekonomiczna decyduje o jakości życia ludności. Dla osób starszych jest to często możliwość samodzielnej egzystencji w naturalnych domowych warunkach. [Makowiec – Dąbrowska 2002]. Pokolenie starszej ludności niejednokrotnie pozostaje w relatywnie lepszej sytuacji ekonomicznej niż osoby młode, które w szczególności zostały dotknięte skutkami procesu transformacji.

Jednym z czynników objaśniających sytuację społeczno-ekonomiczną gospodarstw domowych jest samodzielność zamieszkiwania. Zdecydowana większość osób starszych dysponuje mieszkaniem, ale często dzieli je z gospodarstwem domowym innych osób, najczęściej dorosłych dzieci. W 2002 r. z ogólnej liczby 13 337 tys. gospodarstw domowych ponad 76% dysponowało samodzielnym mieszkaniem, natomiast wśród gospodarstw z osobami starszymi wskaźnik samodzielności sięga niemal 81%. Udział gospodarstw dysponujących samodzielnym mieszkaniem kształtował się na poziomie około 20% w kategorii jedno- i dwuosobowych oraz ponad 23% wśród trzyosobowych gospodarstw. Wyższy wskaźnik 35,6% odnotowano dla 4-osobowych i więcej zespołów. Zbliżony rozkład udziałów spotykamy w miastach i na wsi. Odsetek gospodarstw mających samodzielne mieszkanie jest wyższy w populacji gospodarstw z osobami w starszym wieku. Dotyczy to zarówno zbiorowości miast, jak i wsi.

Potwierdza to tezę, że samodzielność zamieszkiwania zależy nie tylko od sytuacji społecznej czy ekonomicznej starszych osób, ale również możliwości usamodzielnienia się młodszego pokolenia. Na wsi dodatkowym czynnikiem jest różnorodność tradycji oraz system budownictwa mieszkaniowego, sprzyjający wspólnemu zamieszkiwaniu.

4. Gospodarstwa jednoosobowe osób w starszym wieku

Z dotychczasowych analiz wynika, że w strukturze gospodarstw domowych, których głową jest osoba starsza, występuje liczebna przewaga nierodzinnych gospodarstw, które stanowią 61,4% ich ogólnej liczby (w miastach 62,7%, na wsi 58,8%). Zbiorowość ta zdominowana jest udziałem gospodarstw jednoosobowych (około 98% ogółu nierodzinnych gospodarstw) i to najczęściej tworzonych przez kobiety. Rozwój liczby i przemiany struktur gospodarstw domowych z osobami w wieku 60 i więcej lat w znacznym stopniu osadzone są w obecnej sytuacji społeczno-gospodarczej i minionych trendach rozwoju ogółu gospodarstw domowych. [Nowak-Sapota, 2000]. Czynniki kształtujące wielkość gospodarstw w konsekwencji doprowadzają do zmian relacji gospodarstw rodzinnych i nierodzinnych na korzyść tych drugich. Może to oznaczać, że znaczna część starszego społeczeństwa będzie się starzeć z dala od rodziny, często w samotności, co jest niewątpliwie bolesną dolegliwością starości. [Frąckiewicz, 2004]. Bliższe poznanie tego problemu daje analiza liczby oraz struktury demograficznej i społecznej osób, które tworzą jednoosobowe gospodarstwa domowe.

W ogólnej liczbie ludności, skoncentrowanej w gospodarstwach domowych, około 8,7% stanowi ludność jednoosobowych gospodarstw, odpowiedni odsetek w zbiorowości osób w wieku 60 i więcej lat kształtuje się na poziomie około 23,8%. Ludność jednoosobowych gospodarstw domowych zdominowana jest przez płęć żeńską, a szczególnie przez starsze kobiety. W 2002 r. niemal 31% zbiorowości kobiet w wieku 60 i więcej lat jest głową jednoosobowego gospodarstwa, zaś w skali kraju jest to 10% ogólnej liczby pań. Mężczyźni w skali kraju, w gospodarstwach jednoosobowych stanowią 7,4% męskiej populacji, zaś w grupie osób starszych odsetek ten wynosi około 13%.

Udział ludności starszej w gospodarstwach jednoosobowych wzrasta wraz z przechodzeniem do starszych wiekiem roczników. Stała, rosnąca tendencja utrzymuje się w zbiorowości mężczyzn, choć tempo wzrostu jest niewielkie do 75 roku życia, w starszych natomiast grupach wieku, następuje szybki przyrost udziałów. W populacji starszych kobiet, ich wyższym udziałem w gospodarstwach jednoosobowych, towarzyszy również ich wzrost wraz z wiekiem. Omawiany wskaźnik osiąga najwyższy poziom w przedziale wieku 80-85 lat, po czym obserwuje się jego systematyczny spadek.

W strukturze ogółu gospodarstw domowych niemal co czwarte jest jednoosobowe, natomiast wśród gospodarstw tworzonych przez osoby starsze ponad 38% stanowią gospodarstwa pojedynczych osób.

Istotne różnice udziałów jednoosobowych gospodarstw osób starszych w ogólnej ich liczbie obserwuje się w poszczególnych województwach, zwłaszcza w porównaniach uwzględniających podział miasto-wieś. Prawdopodobnie te są odzwierciedleniem struktury ogółu gospodarstw domowych według wielkości. Największe liczebnie gospodarstwa na obszarach miast i wsi odnotowano w województwie podkarpackim, a najmniejsze w miastach województw łódzkiego i mazowieckiego.

W życiu osób w podeszłym wieku szczególnego znaczenia nabiera możliwość kontaktu z rodziną. Część starszego społeczeństwa, z konieczności lub wyboru, tworzy samodzielne gospodarstwo i mieszka w odrębnym mieszkaniu. Część osób, na ogół niezależna ekonomicznie, tworzy odrębne gospodarstwo jednoosobowe, ale dzieli mieszkanie z członkami rodziny lub obcymi osobami.

W 2002 r. w ogólnej liczbie gospodarstw domowych w Polsce 76,2% osób zamieszkuje samodzielnie. Odsetek mających odrębne mieszkanie, wśród gospodarstw osób starszych, sięga niemal 81% i wyższy jest w miastach (82,1%), niż na wsi (78,8%).

Zagadnienie samodzielności zamieszkiwania ludności w podeszłym wieku jest złożonym problemem. Wpływ na indywidualne decyzje w tym zakresie, obok czynników demograficznych, mają tzw. determinanty zachowawcze. Związane są one z wiekiem i płcią osób, które w danym momencie znajdują się w różnych fazach rozwoju gospo-

darstwa. Ludność w związkach małżeńskich na ogół tworzy gospodarstwa wieloosobowe do momentu usamodzielnienia się dzieci i w miarę upływu lat – zgonu współmałżonka. Pozostające osoby poszerzają krąg samotnych osób tworzących jednoosobowe gospodarstwa lub dołączają do gospodarstw swych dorosłych dzieci. Osoby obu płci, które nigdy nie wstępowały w związki małżeńskie, najczęściej pozostają w jednoosobowych gospodarstwach zamieszkujących samodzielnie. W zbiorowości osób rozwiedzionych i owdowiałych, decyzje o sposobie zamieszkiwania zależą na ogół od kondycji fizycznej i zdrowotnej, sytuacji społeczno-ekonomicznej, a także od czynnika subiektywnego, jakim jest skłonność do tworzenia samodzielnego gospodarstwa, niż zamieszkiwanie z innymi osobami. [Keilman, 1988]. Z przeprowadzonych badań wynika, że większość ludzi starszych – niezależnie od płci i stanu cywilnego – wyraża chęć kontaktowania się i przebywania z dziećmi, ale deklaruje odrębne zamieszkiwanie. [Szatur-Jaworska, 1999].

Według danych NSP 2002 w ogólnej liczbie gospodarstw zamieszkałych samodzielnie 38,2% stanowią gospodarstwa mające w swym składzie osoby w wieku 60 i więcej lat, udział ten jest mniejszy w miastach (34,8%), niż na wsi (45,6%). W zbiorowości gospodarstw mieszkających samodzielnie z osobami starszymi około 67%, to gospodarstwa z jedną osobą w wieku powyżej 60 lat (w miastach 67,9%, a na obszarach wiejskich 65,2%).

W 2002 r. odnotowano 2519,7 tys. gospodarstw domowych, w skład których wchodziły wyłącznie osoby w wieku 60 i więcej lat (około 19% ogółu gospodarstw), a 61,4% wśród nich, to gospodarstwa nierodzinne. W ogólnej liczbie 2594,1 tys. gospodarstw w Polsce niemal 43% stanowią osoby samotnie użytkujące mieszkanie. Można wnioskować, że samodzielne zamieszkiwanie starszej ludności tworzącej jednoosobowe gospodarstwa, jest domeną miast. Na obszarach miejskich około 786,7 tys. osób w wieku 60 i więcej lat zamieszkuje samotnie, co stanowi 48% liczby gospodarstw zamieszkałych samodzielnie z jedną osobą starszą, na wsi jest to populacja licząca 1467,7 tys. osób (22,1%). Istotne różnice w poziomie wskaźników, charakteryzujących sposób zamieszkiwania ludności miast i wsi, wynikają między innymi z tradycji rodzinnych, wspólnoty majątkowej (wspólne użytkowanie gospodarstw rolnych), jak również odmiennej struktury budownictwa. (Nowak-Sapota, 2002).

Zasoby mieszkaniowe miast to, w dominującym stopniu, małe mieszkania w budownictwie wielkopłytowym. Ludność starszego pokolenia najczęściej jest użytkownikiem tych zasobów, co nie sprzyja wspólnemu zamieszkiwaniu gospodarstw.

Osoby starsze, w zdecydowanej większości, dysponują dochodem pochodzącym ze świadczeń emerytalnych i rentowych, co pozwala na ogół gospodarować samodzielnie. Potwierdza to analiza danych dotyczących źródeł utrzymania osób w wieku 60 lat i więcej. W populacji 2519,7 tys. gospodarstw posiadających własne źródło utrzymania, 72,5% stanowią gospodarstwa emerytów i ponad 22% rencistów, a odsetki te są zbliżone w miastach i na wsi. Gospodarstwa jednoosobowe, czerpiące główne dochody z emerytury, stanowią niemal 54% ich ogólnej liczby, natomiast wśród rencistów udział jednoosobowych gospodarstw kształtuje się na poziomie niemal 81%, przy czym odsetki te są wyższe dla miast.

5. Przewidywane zmiany w liczbie i strukturze gospodarstw domowych do 2030 r.

Znajomość rozwoju liczby i przekształceń w strukturze gospodarstw domowych mają ogromne znaczenie dla przygotowania założeń i realizacji planów społeczno-gospodarczych kraju oraz jego regionów. Szczególnie istotną rolę w tym zakresie spełniają prognozy długoterminowe, które umożliwiają nakreślenie podstawowych problemów, które będą się pojawiać w związku z tendencjami zmian stanu i struktury demograficznej społeczeństwa. Zmiany te w bezpośredni sposób wpływają na rozwój liczby gospodarstw domowych oraz ich strukturę według wielkości. Osoby dorosłe pełnią ro-

łę głów gospodarstw domowych, a więc ich struktura według wieku decyduje o liczbie gospodarstw. Dzieci i młodzież, w dominującym stopniu, są członkami gospodarstw, co wpływa na ich wielkość.

Prognoza gospodarstw domowych, opracowana przez GUS, obejmuje lata 2003-2030. Podstawą obliczeń prognostycznych były wyniki Powszechnego Spisu Ludności i Mieszkań przeprowadzonego w 2002 r. oraz prognoza ludności na ten sam okres. [GUS, 2003]. Założenia prognostyczne dotyczą przede wszystkim uwarunkowań demograficznych i rodzinnych. W zakresie zmian czynników ekonomicznych i sytuacji mieszkaniowej przyjęto ogólne kierunki trendów ze względu na brak szczegółowych prognoz rozwoju gospodarczego, zwłaszcza dla województw.

Ogólna liczba ludności w gospodarstwach domowych od 2002 r. będzie systematycznie zmniejszała się, osiągając w 2030 r. poziom 34 906,6 tys. Spadek o 7,6% jest wyłącznie udziałem miast, na terenie których liczba ludności w gospodarstwach zmniejszy się do 19 959,5 tys. (około 12%), natomiast liczba ludności w gospodarstwach domowych na wsi wzrośnie do 14 947,1 tys., czyli o około 2,8%. Powiększać się będzie również zbiorowość ludności zamieszkującej obiekty zbiorowego zakwaterowania, osiągając w 2030 r. poziom niemal 800 tys., co oznacza wzrost o około 200 tys. w stosunku do 2002 r. Przyrosty są zróżnicowane w poszczególnych grupach wieku, ale największe przewiduje się wśród starszych wiekiem osób, szczególnie powyżej 74 lat.

Według szacunków, w okresie do 2030 r. przewidywany jest wzrost liczby gospodarstw, najbardziej intensywny do 2020 r. (o 14,4%). Ogólna liczba gospodarstw zwiększy się w tym okresie do 15,3 mln, a w następnym dziesięcioleciu nie nastąpią większe zmiany. Tempo wzrostu będzie zróżnicowane na terenach miast i wsi. W miastach około 7% przyrost – w stosunku do 2002 r. – oczekiwany jest w 2010 r.; w okresie do 2020 r. nie przewiduje się zmian, a w następnym dziesięcioleciu liczba gospodarstw domowych zmniejszy się o około 516 tys. osób. Na obszarach wiejskich przewidywany jest systematyczny wzrost gospodarstw domowych sięgający około 40% do 2030 r.

Obliczenia prognostyczne są wynikiem zakładanych przekształceń w strukturze demograficznej ludności. [Jelonek, 2004]. Niższy poziom dzietności kobiet i większy spadek umieralności powodują zmniejszanie się populacji dzieci, przy wzrastającej liczbie osób w starszym wieku. Znajdzie to odzwierciedlenie w strukturze wielkości gospodarstw domowych oraz spadku przeciętnej wielkości gospodarstwa.

Gospodarstwo domowe w Polsce będzie miało przeciętnie w swym składzie w 2030 r. około 2,3 osób, wobec 2,8 osób w 2002 r. Spadek ten będzie głównie konsekwencją zmniejszenia się wielkości gospodarstw na wsi z 3,3 osób w roku 2002 do 2,4 osób w 2030 r. Wielkość gospodarstwa miejskiego obniży się odpowiednio z 2,6 osób do 2,2.

Największy spadek przeciętnej liczby osób w gospodarstwie domowym przewiduje się w województwach: podlaskim, podkarpackim, świętokrzyskim i wielkopolskim; od około 13% w świętokrzyskim do ponad 18% w podlaskim, czyli w regionie o najwyższej średniej w 2002 r. Wielkość gospodarstwa domowego w województwach Polski Północnej i pasa zachodniego zmniejszy się średnio o około 7%. W grupie tych województw znajdzie się również śląskie, gdzie przewidywany jest najmniejszy spadek (o ponad 3%). Zmiany te spowodują niewielkie przesunięcia w składzie regionów w 2030 r. w stosunku do stanu w 2002 r.

Zmiany struktury gospodarstw domowych według liczby osób wskazują na systematyczny wzrost udziału małych liczebnie jednostek, szczególnie tworzonych przez pojedyncze osoby. Jednym z czynników wpływających na zwiększanie się populacji jednoosobowych gospodarstw jest wzrastająca liczba i odsetek ludności w wieku 60 lat i więcej.

W okresie 2010-2020 przewiduje się intensywne powiększenie zbiorowości osób starszych skoncentrowanych w gospodarstwach domowych i jej dalszy wzrost liczebny w latach 2020-2030. Liczebność starszego pokolenia zwiększy się w kraju z 6411,3 tys.

osób w 2002 r. do ponad 10 130 tys. w 2030 r. (o 58%). Zdecydowanie szybciej wzrastać będzie liczba gospodarstw domowych z osobami w wieku 60 lat i więcej. W latach 2002-2030 ogólna ich liczba wzrośnie o 74%. Gospodarstwa domowe osób starszych stanowiąc będą w 2030 r. 45,6% ogólnej liczby gospodarstw w kraju.

Szybsze tempo wzrostu liczby gospodarstw domowych, niż skupionej w nich starszej ludności, daje w efekcie zmniejszanie się przeciętnej wielkości gospodarstwa. Statystyczne gospodarstwo kierowane przez osobę w wieku 60 lat i więcej będzie miało w swym składzie w 2030 r. średnio 1,46 osób, przy średniej dla miast 1,43 osób i dla wsi 1,52 osób.

Zmiany przeciętnej liczby osób w gospodarstwach uwarunkowane są przekształceniami w strukturze wielkości gospodarstw, idącymi w kierunku wzrostu udziałów małych liczebnie jednostek i spadku udziałów wieloosobowych gospodarstw. Znaczna rola w tym procesie przypada starszemu pokoleniu. W Polsce w 2030 r. liczba gospodarstw jednoosobowych wzrośnie w stosunku do 2002 r. o ponad 55%, a to oznacza, że co trzecie gospodarstwo będzie kierowane przez pojedynczą osobę. Przewiduje się, że w tym samym czasie liczba gospodarstw jednoosobowych kierowanych przez osoby w wieku 60 lat i więcej podwoi się, a intensyfikacja wzrostu prognozowana jest na lata 2010-2030.

Struktura gospodarstw domowych, których głową jest osoba w wieku 60 lat i więcej, nadal będzie zdominowana udziałem jednoosobowych gospodarstw, drugą pozycję zajmują odsetki dwuosobowych jednostek. W 2030 r. w ogólnej liczbie gospodarstw kierowanych przez osoby starsze – 83,6% stanowiąc będą gospodarstwa jedno- i dwuosobowe.

Podsumowanie

Prezentowana analiza dotycząca zmian w liczbie i strukturze gospodarstw domowych ludności starszego pokolenia upoważnia do sformułowania następujących wniosków:

- ♦ Według danych NSP w 2002 r. obszar kraju zamieszkiwało 38 230 tys. osób, spośród których około 99% stanowiła ludność skoncentrowana w gospodarstwach domowych.

- ♦ W latach 1970-2002 wzrostowi ogólnej liczby ludności Polski towarzyszył szybzy przyrost ludności w gospodarstwach domowych. Tempo zmian było zróżnicowane w okresach pomiędzy kolejnymi spisami, jak również w układzie terytorialnym.

- ♦ W badanym okresie notuje się znaczny przyrost gospodarstw domowych a wysokie względne przyrosty charakterystyczne są dla miast. Ogólna liczba gospodarstw domowych wzrasta szybciej niż liczba osób wchodzących w ich skład. Znajduje to swoje odzwierciedlenie w zmniejszaniu się przeciętnej wielkości gospodarstw.

- ♦ Zmiany w liczbie oraz strukturze ogółu ludności przekładają się na tendencje zmian w zakresie stanu i składu osobowego gospodarstw domowych. Proces starzenia się populacji wpływa bezpośrednio na wzrost bezwzględnej liczby gospodarstw oraz przekształceń w ich strukturze.

- ♦ Osoby starsze są głowami około 30% ogólnej liczby gospodarstw domowych.

- ♦ W strukturze gospodarstw domowych osób starszych dominują małe liczebnie jednostki, z przewagą jednoosobowych. Mężczyźni częściej niż kobiety kierują wieloosobowymi zespołami, ponad połowa starszych mężczyzn jest głową dwuosobowych zespołów. W zbiorowości starszego pokolenia kobiet wyraźnie dominują głowy jednoosobowych gospodarstw.

- ♦ Przekształcenia w strukturze gospodarstw domowych powodują, że gospodarstwo kierowane przez starszą osobę jest, niezależnie od płci i miejsca zamieszkania, mniejsze liczebnie, niż ogół gospodarstw domowych.

♦ W strukturze gospodarstw starszego pokolenia występuje liczebna przewaga nierodzinnych jednostek, które stanowią ponad 61% ich ogólnej liczby.

♦ Przeciętna wielkość rodzinnych gospodarstw osób starszych oscyluje wokół dwuosobowych zespołów i nie odbiega w zasadzie swym poziomem w miastach i na wsi. Gospodarstwa nierodzinne starszego pokolenia, to w zdecydowanej większości pojedyncze osoby.

♦ Gospodarstwa osób starszych czerpią stałe dochody przede wszystkim z niezarobkowych źródeł. Główną pozycją w tej kategorii dochodów są emerytury, a w następnej kolejności renty.

♦ W 2002 r. z ogólnej liczby 13 337 tys. gospodarstw domowych ponad 76% zamieszkiwało samodzielnie. Wysoki poziom wskaźników charakteryzujących samodzielne zamieszkiwanie jest charakterystyczny dla miast, na wsi osoby starsze tworzące samodzielne gospodarstwa częściej dzielą wspólne mieszkanie z innymi zespołami, zwykle rodzinnymi.

♦ W strukturze ogółu gospodarstw domowych niemal co czwarte jest jednoosobowe, natomiast wśród gospodarstw tworzonych przez osoby starsze ponad 38% stanowią gospodarstwa pojedynczych osób. Głową gospodarstwa jednoosobowego jest częściej kobieta i to zarówno w miastach, jak i na wsi.

♦ Gospodarstwa domowe osób starszych stanowiąć będą w 2030 r. około 46% ogólnej liczby gospodarstw w kraju.

♦ Struktura gospodarstw domowych osób starszych będzie w przyszłości zdominowana udziałem jednoosobowych gospodarstw.

W opracowaniu przedstawione zostały główne tendencje w rozwoju liczby gospodarstw domowych osób w wieku 60 i więcej lat oraz przekształcenia w ich demograficznej strukturze. Trzeba nadmienić, że we wszystkich krajach Europy zmiany wykazują zbliżone trendy, chociaż tempo i intensywność tych zmian są zróżnicowane w czasie. Demograficzne aspekty rozwoju liczby gospodarstw domowych rozpatrywane są na ogół w kontekście przemian zasobów ludzkich oraz przemian w ich składzie według wieku, płci i stanu cywilnego. W hierarchii pozostałych czynników istotną pozycję zajmują determinanty określające kondycję społeczno-ekonomiczną społeczeństwa, które często decydują o możliwości tworzenia samodzielnego gospodarstwa. Trendy dotyczące rozwoju liczby gospodarstw domowych i ich przeciętnej wielkości w połączeniu z wiekiem wykazują w większości krajów taki sam kierunek. Liczba gospodarstw wzrasta w szybszym tempie niż całej populacji. Szybkie tempo przyrostu ludności dorosłej, a szczególnie w starszym wieku, wpływa bezpośrednio na wzrost bezwzględnej liczby gospodarstw domowych oraz zmian w ich strukturze.

Różnice tempa spadku przeciętnej wielkości gospodarstwa w różnych krajach wyjaśnia wiele czynników, ale istotną rolę odgrywa liczebność społeczeństwa oraz rodzaj aglomeracji i położenie geograficzne. Średnia wielkość gospodarstwa jest generalnie wyższa w miejscowościach małych oraz na obszarach wiejskich.

Jakościowe aspekty rozwoju liczby gospodarstw domowych związane są ze zmianami ich struktury według składu rodzinnego. Zmieniają się relacje gospodarstw rodzinnych i nierodzinnych na korzyść tych ostatnich, zmniejsza się zaś odsetek rodzin z parą małżeńską. Proces ten rozpoczął się w rozwiniętych krajach Europy w drugiej połowie ubiegłego wieku i trwa do dzisiaj.

Starzenie się społeczeństwa, które jest konsekwencją spadku urodzeń i wydłużającego się okresu życia jednostek, odgrywa bardzo istotną rolę w procesie rozwoju liczby gospodarstw domowych, zmian ich składu osobowego i rodzinnego. Przewidywane do 2030 r. trendy nie sygnalizują zmian kierunku w tym zakresie. Liczba gospodarstw będzie wzrastała niezależnie od stanu liczebnego ogólnej liczby ludności, a średnia

wielkość gospodarstwa nadal będzie ulegała zmniejszeniu. Należy również oczekiwać dalszego zróżnicowania intensywności zmian w poszczególnych regionach kraju.

Opracowania i materiały źródłowe:

1. Boroń M., 2002, *Zmiany aktywności zawodowej ludności Polski w latach 1992-2000 jako przejaw dostosowań jakościowych na rynku pracy*, „Studia Demograficzne” 2/2002.
2. Czechowicz Z., 1998, *Medyczne aspekty starzenia*, [w:] *Sytuacja zdrowotna osób w starszym wieku w Polsce. Aspekt medyczny i społeczno-demograficzny*, Łódź.
3. Frąckiewicz L., 2004, *Ludzie starzy a problem samotności*, [w:] *Nasze starzejące się społeczeństwo. Nadzieje i zagrożenia*, red. Kowaleski J. T., Szukalski P., UŁ Łódź.
4. GUS, 2003, *Gospodarstwa domowe i rodziny*, NSP 2002.
5. GUS, 2003, *Ludność i gospodarstwa domowe. Stan i struktura społeczno-ekonomiczna*, NSP 2002.
6. GUS, 2003, *Prognoza gospodarstw domowych w Polsce według województw na lata 2002-2030*.
7. Jelonek A., 2004, *Proces starzenia się ludności Polski w perspektywie trzech najbliższych dekad*, [w:] *Nasze starzejące się społeczeństwo. Nadzieje i zagrożenia*, red. Kowaleski J. T., Szukalski P., UŁ Łódź.
8. Keilman K., 1988, *Recent Trends in Family and Household Composition in Europe*, „European Journal of Population”, vol. 3.
9. Kowaleski J. T., 2000, *Starzenie się ludności Polski – stan aktualny i przyszłość*, [w:] *Sytuacja zdrowotna osób w starszym wieku w Polsce. Aspekt medyczny i społeczno-demograficzny*, Łódź.
10. Makowiec-Dąbrowska T., 2002, *Wiek jako determinant zdolności do pracy ze szczególnym uwzględnieniem wysiłku fizycznego*, [w:] *Proces starzenia się ludności, potrzeby i wyzwania*, red. Kowaleski J. T., Szukalski P., Łódź.
11. Nowak-Sapota W., 2002, *Sytuacja mieszkaniowa gospodarstw domowych emerytów*, [w:] *Proces starzenia się ludności, potrzeby i wyzwania*, red. Kowaleski J. T., Szukalski P., Łódź.
12. Nowak-Sapota W., 2002, *Gospodarstwa domowe osób w starszym wieku – aspekt demograficzny*, [w:] *Proces starzenia się ludności, potrzeby i wyzwania*, red. Kowaleski J. T., Szukalski P., Łódź.
13. Obraniak W., 1998, *Struktura demograficzna ludzi starych w Łodzi*, [w:] *Sytuacja zdrowotna osób w starszym wieku w Polsce. Aspekt medyczny i społeczno-demograficzny*, Łódź.
14. GUS, 2003, *Prognoza gospodarstw domowych w Polsce według województw na lata 2002-2030*.
15. Szatur-Jaworska B., 1999, *Życie rodzinne ludzi starszych w Polsce*, „Polityka Społeczna”, nr 9.
16. Szukalski P., 2002, *Proces starzenia się ludności a sprawiedliwość i równość międzypokoleniowa*, [w:] *Proces starzenia się ludności, potrzeby i wyzwania*, red. Kowaleski J. T., Szukalski P., Łódź.